

*Людмила Новікова,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

**СВЯТКУВАННЯ ТИСЯЧОЛІТТЯ ПРАВОСЛАВНОЇ
НАРОДНОЇ БОЛГАРСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ОДЕСІ,
3 ТРАВНЯ 1870 Р.**

Європа другої половини ХІХ ст., попри зусилля урядів окремих країн, не була острівком стабільності. Національні рухи під гаслом народного відродження, революційні повстання на кшталт Грецького, війни з перерозподілом територій, поява нових незалежних держав, державна федералізація або об'єднання - це далеко не повний перелік подій, які окремими сучасниками сприймалися як ознаки нової епохи в історії державності в Європі. Зокрема, саме така характеристика сучасним міжнародним подіям надавалася на сторінках «Одеського вісника». Традиційні форми суспільно-політичного життя поступалися: модернізаційним тенденціям, серед яких - формування національних рухів та утворення або декларація національних держав. Модернізація у державно-суспільному аспекті відбувалася і в Російській імперії, прийнявши у другій половині ХІХ ст. вигляд державних реформ.

В одеській пресі у 1870 р. наголошувалося на тому, що «російське просвітництво» не може стати врівень з європейським без спілкування зі слов'янськими народами, ставився знак рівняння між «слов'янським, європейським, загальнолюдським просвітництвом», пропонувався окремий «слов'янський шлях» [1]. Знаковою була підтримка в Російській імперії болгарського національно-визвольного руху. Термін «болгарське відродження» достатньо часто зустрічався на сторінках різних видань. В той же час підтримка «болгарського відродження» породжувала проблеми для реалізації зовнішньої політики імперії, призводила до напруженості у стосунках з греками та Османською імперією.

Слід відзначити, що у Російській імперії відкриті прояви (у пресі) політики підтримки «болгарського відродження» мали яскраво виражений регіональний характер, водночас роботи, в яких розглядалося питання болгарського національного руху та історія церкви, виходили і на центральному рівні. Так положення Одеси, що географічно була близькою до Балкан, була осередком болгарської імміграції, представленою інтелігенцією, що часто отримувала освіту у місті, стимулювало до зацікавленості болгарським «питанням». Це знайшло свій вияв у цілій низці прикладів, які докладно проаналізував М. Попруженко у своїй праці «Участие Одессы в возрождении народа Болгарского» (1912) [2]. Один з болгарських діячів, який мав безпосереднє відношення до свята православної болгарської церкви в Одесі, Ніколай Христофорович Палаузов, ще у 1853 р. зазначав, що: «...з огляду на те, що моральне відродження Болгар почалося ззовні, переважно з Одеси, одеські Болгари користуються особливою повагою народу за їх патріотичні почуття та дії». Незважаючи на те, що таке ставлення до одеських болгар було не завжди, залежало від конкретної політичної ситуації, в цих словах відображена квінтесенція ставлення учасників болгарського руху до Одеси як його важливого центру [3. 44].

У 1870 р., році святкування тисячоліття православної болгарської церкви в Одесі, певного апогею досяг конфлікт у болгаро-грецьких стосунках у церковному питанні. Болгари в Османській імперії та за її межами намагалися в національному і в церковно-організаційному відношенні відділитися від греків. У тогочасній літературі, хоча й достатньо пропагандистського характеру, зустрічаються твердження, які вказують на гостроту болгаро-грецького протистояння. З іншого боку, як вказує В. Чорний, довгий час конфесійна єдність греків та болгар відіграла важливу роль у їх відмежуванні від мусульман в Османській імперії. Однак в умовах розвитку модерних національних рухів, у тому числі грецького, інтелігенцією на перший план підносяться потреби етно-політичного характеру. Звертає на себе увагу те, що елінізація посилилася і «актуалізувалася» саме з тво-

ренням Грецької держави в 1830 р. та поширенням панеліністичної ідеї. У церковній сфері болгарські національні потреби набували форми вимоги відділення Болгарської церкви від Константинопольського патріархату [4,171].

Звернення представників болгарського руху до Російської імперії для греків означало підтримку панславистського державно-політичного проекту, який розумівся як державне об'єднання слов'ян під егідою Російської імперії. Це, в свою чергу, загрожувало скороченням території для реалізації пан-еліністського проекту - грецького проекту відновлення Візантії [5. 10 - 11], і впливало на вирішення питань щодо статусу болгарської церковної організації.

З іншого боку, частина представників болгарського національного руху, значно структурованого в залежності від їх ставлення до Російської імперії як до державно-політичного чинника національного визволення, мала власні інтереси щодо цієї держави. Водночас вони відстоювали необхідність покладатися на військово-політичне сприяння імперії, так і розвивати національний рух та виховувати (і за допомогою Російської імперії) національну інтелігенцію, «природних болгар», які мають проводити пропагандистську роботу серед свого народу. Цей підхід знайшов яскраве втілення у діяльності Н. Х. Палаузова, уродженця Габрова, випускника Рішельєвського ліцею (1842 р.) та одного з ініціаторів створення Одеського Болгарського наставництва, який намагався поєднати ідеологеми «відданості болгар Росії» з «допомогою з боку Росії», а також з допомогою болгар, що проживають у Російській імперії. Вказані питання піднімалися в його записці «О нынешнем положении Болгар в Европейской Турции» (1853 р.). Сподіваючись, в умовах Східної війни, на військовий шлях вирішення болгарського питання, він відзначав: «Болгар надо убедить, что содействуя совокупно Русским, они освобождают и себя от ига турок» [3. 44].

У лютому 1854 р. в Одесі було засновано болгарське товариство, що отримало назву Болгарське наставництво. Діяльність його була направлена проти впливу з боку католицтва на болгар. Не відмовляючись від ідеї та характеру самостій-

ності болгарського руху в Болгарії, воно поклядалося на підтримку з боку Російської імперії. У протоколі першого загального засідання наставництва йшлося про те, що «обраний Богом великий Государ Імператор Всеросійський Ніколай Павлович, покровитель та захисник нещасного народу болгарського, ополчився для відновлення приниженого православ'я в турецькій державі. Тому і болгарам, що проживають в Росії, необхідно попіклуватися про пригнічених своїх братів та за можливістю їм надати допомогу» [6].

29 жовтня 1869 р., у контексті сучасних релігійно-церковних проблем болгарського суспільства, з'являється звернення представників Одеського болгарського наставництва до імператора Олександра П. Звертає на себе увагу те, що автори, задля надання ваги своєму зверненню, наголошували на своєму статусі (тобто заслугах) в межах Російської імперії, вказавши відповідні звання та соціальне становище: колишній радник Н. Х. Палаузов, потомствений почесний громадянин С. Д. Тошкович, комерц. радник Н. М. Тошкович, потомствений почесний громадянин К. Н. Палаузов, севастопольський I гільдії купець Б. Н. Рашеев. Згодом вони виступають як ініціатори та організатори свята тисячоліття болгарської народної церкви в Одесі у 1870 р. У їх зверненні (як представників Одеського Болгарського наставництва) до імператора вказувалось на те, що Російська імперія: «.. відгукнулася, щоб показати шлях до відродження» болгар, яке ще тільки почалося, що вони просять імператора заступництва за національні права народу, який тісно зв'язаний з Росією «єдністю крові та віри». Автори звернення визначали головне завдання болгарського відродження на цьому етапі, що «.. полягає у звільненні своєї народної церкви від Грецько-Константинопольської Патріархії, духовне опікунство якої складає постійну та сильну перепону до політичного розвитку народу...». у відповіді монарха, достатньо обережної в обіцянках, зазначалося сподівання на позитивне вирішення церковного питання дипломатичним шляхом, йшлося про необхідність поступок у церковному питанні з обох сторін, містився заклик утримувати народ від повстання, яке знесилоє його [7.17 - 20].

У зв'язку з описаними подіями важливою передумовою організації болгарського релігійного свята в Одесі стало підписання султаном 28 лютого 1870 р. фірману, у якому містилося визнання з боку держави перетворення Болгарської церкви на самостійну структуру - екзархат, при формальному підпорядкуванні Константинопольській патріархії. На той час ця подія була сприйнята болгарами-прибічниками православ'я як важлива в історії народу (хоча через два роки Константинопольський патріарх оголосив Болгарську церкву схизматичною) [4. 173 - 174]. Інформація про екзархат, фірман та його зміст відразу ж з'явилася на сторінках «Одесского вестника», вже 8 березня 1870 р., було передруковано «важливі відомості» про рішення болгарського церковного питання з однієї з болгарських газет: про те, що великий візир передав «драгоценный дар Болгарскому народу - фирман о самостоятельности народной церкви и иерархии...» [8].

Для з'ясування передумов святкування в Одесі тисячоліття болгарської народної православної церкви слід згадати і про те, що свій вплив на болгар поширювала не тільки Російська імперія, свої інтереси, що активно реалізовувалися, мали й європейські країни. Серед болгар, які опинилися в незручній ситуації заручників протистояння Заходу та Сходу Європи, проводилася агітація з метою схилити болгар в європейський бік. А. Зайончковський використовує дані колишнього перекладача при російському посольстві в Туреччині Аргіропуло, який повідомляв, що французькі та англійські агенти вказували болгарам на допомогу європейських держав у справі визнання з боку султана прав християн, наприклад, на роль у цій справі лорда Редкліфа, поширюючи при цьому негативні оцінки щодо можливості реальної допомоги з боку Російської імперії. Католицька місія в Галаті та католицька школа в Константинополі для навчання болгарських дітей мали на меті виховування болгарського патріотизму, сприяли поширенню впливу неправославних конфесій - «латинської пропаганды». Певних успіхів добилися прибічники уніатського проекту на початку 1860-х рр. [6; 4.173].

Як відзначалося в одеській пресі при відкритті Слов'янського благодійного товариства (яке було фактично продовженням святкування тисячоліття православної Болгарської церкви в Одесі), «Англія и Франция постоянно занимались и продолжают заниматься привлечением этих христиан к себе путем благотворительности и воспитания» [9]. Болгари опинилися між інтересами Заходу і Сходу, займаючи, серед іншого, дуже вигідне економічне та стратегічне положення, маючи достатньо підстав для усвідомлення національного інтересу в широкому значенні цього слова. Ці інтереси для всіх сторін в різній мірі і з різними намірами набували форми так званого філетизму, тобто використання релігії з політичною метою.

Звертає на себе увагу те, що в Одесі у 1870 р. при святкуванні тисячоліття православної церкви, наголошувалося на важливій ролі болгар у загальній історії слов'ян. Це мало велике значення для утвердження слов'янського характеру болгарського народу, в умовах існування інших версій щодо етнічного походження болгар. Відомий дослідник, випускник Харківського університету П. Кеппен, у середині 1830-х рр. відзначав, що «на вопрос: кто же по происхождению своему были эти болгары, - коих история состоит в столь тесной связи с историею нашего Отечества, - еще нет удовлетворительного ответа» Є. Голубінський у 1871 р. відзначав, що болгарі завоювали слов'ян, які стали називатися болгарами [10. 75; 11.16].

Організатори та учасники свята, зокрема, представники Одеського болгарського наставництва, доклали зусиль для того, щоб перетворити цю подію на подію у загальнослов'янському масштабі, спрямовану на об'єднання на основі православ'я всіх слов'ян. У промові болгарина Х. Павлова, який вітав святкування «день тисячелетия православної народной Болгарской церкви» та пам'яті Бориса-Михайла, відзначалася важливість події «...не только для одних Болгар, но и для всего православного Славянского мира». При цьому він використовував раціональні аргументи, а саме досягнення науки: «Славянская наука уяснила нам наше древнее сродство, нашу единоплеменность, общность нашего древнего языка и взаимность наших интересов» [12]. У промові ординарного професора університету В.

Григоровича, яку він присвятив постаті болгарського царя Бориса-Михайла, відзначалося: «Я попытался изобразить только то значение Бориса-Михаила, которое история славян должна признать нашим общим славянским достоянием великий подвиг утверждения веры», водночас вказуючи ні на його значення в історії болгарського народу [13]. У промові І. Х. Палаузова йшлося про те, що: «сохранив веру православную и славянское богослужение, народ болгарский, как передовой страж, испытывавший на себе властолюбие Рима, оградил других православных славян от всепоглощающего латинства и тем самым способствовал к утверждению национальных церквей», що розумілося і як передумова братерської взаємності всіх слов'ян [14].

Крім того, організатори (від Одеського Болгарського наставництва) під час святкування відправили інформаційні телеграми представникам слов'ян, на які отримали відповіді, про що відомо з газетних публікацій (зокрема, від Слов'янського комітету у Москві, від чорногорського князя Ніколая з Цетиньє, від митрополита Сербського Михайла - «братский привет болгарам») [15; 16].

Одним з питань, яке хвилювало сучасників, було питання про дату святкування в Одесі тисячоліття болгарської православної церкви, що ілюструють нам матеріали «Одесского вестника». Зокрема, в газеті відзначалося, що святкування трохи запізнилося, бо хрещення царя Бориса св. Мефодієм було раніше 870 р. (у примітках вказувався рік особистого хрещення царя - 863 р. (у Є. Голубінського - не раніше 864 - 865 рр.), а хрещення народу - у 867 - 870 рр. або у 867 - 869 рр.) [11. 26] Водночас в «Одесском вестнике» наголошувалося на тому, що болгарська церква має право на святкування в 1870 р, тому що вступає в права самостійної Церкви (так тлумачилось значення фірмана султана на той час). З іншого боку, відзначає автор статті, «в самый день тысячелетия, 1863 г., угнетенным Болгарам вовсе не приходило думать о торжествах и празднествах...» [17].

З іншого боку, звичайно, необхідно було поєднати дві події, які через поширення газетної інформації набували значовості в суспільній свідомості - оголошення фірману султана про статус Болгарської православної церкви та святкування тисячоліття православної Болгарської церкви, щоб

підтримати ідею єднання самих болгар на ґрунті православ'я. Історія охрещення болгар є достатньо складною, що докладно показує у своєму дослідженні, що вийшло у 1871 р., екстра-ординарний професор Московської Духовної Академії Є. Голубинський. Його риторика звертає на себе увагу і є свідченням певної міфологізації питання. Болгарський цар Борис, розглядаючи християнство як релігію європейського значення, спершу мав намір охреститися за латинським обрядом, завдяки обставинам охрестився за східним обрядом (с. 22 - 25), але не знайшов порозуміння з грецьким патріархом у питанні надання митрополита (с. 27). Тоді він звернувся до Пани Римського, але той затягував вирішення питання (с. 30). Зрештою, Борис знову повертається до православ'я, а Константинопольський патріарх призначив архієпископа, якого за Є. Голубинським, самі болгары, бажаючи наголосити на церковність самостійності, вважали патріархом (870 р.). Цей же автор зупиняється на історії поширення серед сучасних болгар впливів католицизму та унії, що пов'язувалося з впливом Заходу. Тим самим створюється картина багатой історичної традиції болгар та співіснування нових тенденцій в церковно-релігійній справі [11. 33]. Про релігійний розкол серед болгар, про розкол у ставленні до Російської імперії йшлося й на сторінках «Одесского вестника». Святкування тисячоліття православної болгарської церкви, на думку авторів газети, мало сприяти подоланню цих «розколів» [17].

Враховуючи історичний досвід, виклики болгарському православію, було обрано за ініціативою Одеського Болгарського наставництва 1870 рік для святкування в Одесі тисячоліття болгарського народного православ'я. Обрана була дата не особистого хрещення болгарського царя Бориса-Михайла, а всього народу. Цей рік був обраний з метою показати «остаточне» входження Болгарії до світу православ'я, або, як висловлювалися сучасники, «возз'єднання болгар зі Східною

церквою», «день утвердження болгарської церкви в православ'ї» (маючи на увазі день пам'яті царя Бориса-Михайла 3 травня, що зрозуміло з погляду необхідності створення пантеону національних героїв, про що буде далі) [14].

Подія широко висвітлювалася в одеських газетах, таких як «Одесский вестник» (у тому числі поряд з інформацією про відкриття в Одесі Слов'янського благодійного товариства 11 травня, в день св. Кирила та св. Мефодія), «Новоросійський телеграф». Щоправда, остання невдовзі розпочала конфлікт на своїх сторінках з одним з основних фігурантів події - ординарним професором Новоросійського університету В. Григоровичем, і, як нам здається, не повністю надрукувала матеріали, які мала намір оприлюднити. Більш повними є публікації в «Одесском вестнике», де зазначалося, що увага до предмету пов'язана з необхідністю фіксації «всякого проявлення возрождающейся национальной идеи в среде славянства» [9]. Через кілька днів після події, 5 травня, матеріали щодо святкування тисячоліття болгарської православної церкви в Одесі з'являються і на сторінках болгарської газети «Македония», що видавалася в Стамбулі [18]. У листі до редактора «Македонии», підписаному ініціалами Х. П., подія висвітлювалася більш широко, приділялася увага діяльності болгарського царя Бориса-Михайла, який, на думку автора листа, «поширив православ'я та слов'янську писемність між болгарями та іншими слов'янськими племенами» [19]. Опис святкування тисячоліття болгарської православної церкви загалом співпадає в різних публікаціях [14, 19].

У неділю, 3 травня 1870 р. спершу представники громади («общества»), в тому числі професура університету, та влади, зібралися в університетській церкві. Архієпископ Димитрій відслужив літургію, наприкінці якої висловив промову (за даними газ. «Македония», він відслужив молебен за царя Бориса-Михайла). У своїй промові Димитрій відзначив важливу роль болгарських просвітителів (поширювачів християнства), яких патранував цар Борис, в історії болгар та всього слов'янства [19].

В актовій залі університету були виголошені урочисті

промови. Ординарний професор В. Григорович назвав болгарського царя Бориса-Михайла «праотцем слов'янського просвітництва (див. у вище вказаному значенні)». Промова В. Григоровича була надрукована як в «Одесском вестнике», так і в болгарській газеті «Македония» (болгарською мовою) [20]. Професор наголосив на тому, що він намагається воскресити у пам'яті забуті імена благодійників слов'ян, у даному випадку ім'я царя Бориса-Михайла. Святкування тисячоліття православної болгарської церкви в Одесі виявило ще один аспект ролі міста в історії болгарського національного руху. Цей аспект пов'язаний з діяльністю інтелігенції у справі наповнення понять «народності», «нації» історико-культурним та етно-конфесійним змістом, вироблення певної національної «символіки» або дискурсу, історичної пам'яті, пов'язано («») з діяльністю видатних постатей.

В «Одесском вестнике» наголошувалося на тому, що тільки під час національного пробудження було поставлено питання про відновлення історичної пам'яті. Автор статті в «Одесском вестнике» відзначав, що «до последнего времени имена великих вождей и просветителей Славян не шли далее исторических монографий: с именем Гуса, св. Кирилла и Мефодия, Бориса-Михаила, Равноапостольного Владимира, Дмитрия Донского, даже позднейшего времени - с именами Петра Великого, Богдана Хмельницкого, произведшими переворот в судьбах Славянского мира у нас не было соединено ни одно общественное воспоминание. Только теперь... мы начинаем вспоминать о героях и мучениках славянской идеи» [14].

Друга промова була виголошена болгарською мовою М. Пашовим (Македония). Він надав характеристику обставинам хрещення, вказав на зусилля царя Бориса по організації болгарської церкви в особі народного духовництва, наголосив на підтримці з боку Бориса болгарського духовництва в справі поширення слов'янського богослужіння та болгарської писемності, відзначив його непересічну роль в історії православ'я та слов'янської писемності. Третя промова була виголошена 18-річним студентом університету В. Н. Палаузовим, який намалював картину важкого становища болгар до проголошення султаном фірмана від 28 лютого 1870 р. Він наголосив, що фірман ніякою мірою не

порушив права грецької патріархії, висловив сподівання, що церква стане для болгарського народу наставницею на шляху просвіти та благоустрою [19]. Один з авторів опису свята відзначав, що промовами в актовій залі «так сказати популяризувалась історія водворення православ'я в Болгарії і судиб православної болгарської церкви в теченні минулого тисячоліття» [14].

З 4 до 8 години учасники свята, включно з делегацією з Миколаєва, були присутні у залі Благородного зібрання на урочистому обіді (за даними газ. «Македония», обід на 200 осіб [20]), організованому представниками Наставництва (Н. М. Тошковым, К. Н. та Н. Х. Палаузовими, В. Рашеевим (газ. «Македония» наводить такий перелік: Н. Тошков, С. Тошкович, Н. Палаузов, В. Рашеев) в пам'ять царя Бориса-Михайла. Як зазначалося в одеській пресі, обід мав виразний національний характер - зібралися «виключно слов'яни», а оркестр під управлінням Гене виконував номери з руських опер [14]. На обіді виголошувалися промови болгарською (Х. Павлов), російською (В. Григорович, І. Митрович), сербською (воєвода Л. Вукалович) мовами. В «Одесском вестнике» встановлювався такий перелік промов: І. Х. Палаузова, Л. Вукаловича, редактора «Відомостей Одеського градоначальства» І. Г. Митровича (який, високо оцінивши султанський фірман, зазначив, що є нота, в якій вказується на неправомірність рішення султана без рішення вселенського собору), Говедарца, В. Н. Палаузова, П. Ніщинського, який звернув увагу на те, що в університеті навчаються болгарські студенти, та запропонував тост за університет. Головна тема обговорення, за даними «Одесского вестника» - це засоби морального зближення слов'ян. Наприкінці обіду звучали здравиці, в яких висловлювалося бажання благоустрою та майбутнього відновлення Болгарської церкви. Н. М. Тошков, С. Д. Тошкович, Н. Х. та К. Н. Палаузови, Б. Н. Гашеев відправили до різних слов'янських адресатів вітальні депеші (до Слов'янських комітетів в Москві та Петербурзі, Белграду (сербському митрополиту Ми-

хаїлу), Карловиц (митрополиту), Панчова (протосвященнику Живковичу), Прагу (Палацькому та Рігерт Константинополь - Ортакію, митрополит Іларіону для болгарського синоду, черногорському князю Ніколаю) [21; 19; 14].

Свято тисячоліття болгарської народної православної церкви розглядалося організаторами як одна зі знакових подій в історії православної болгарської церкви, мало сприяти утвердженню православної складової болгарської етно-конфесійної ідентичності, а також надати авторитету Болгарській церкві після фірману 28 лютого 1870 р., декларувати підтримку Болгарській церкві з боку Російської імперії. З іншого боку, цьому святові було надано не тільки болгарський, але болгаро-слов'янський характер, що дозволило включити події національної історії болгар в контекст загальнослов'янської історії, ідея якої пропагувалася під час висвітлення подій святкування.

Література:

1. Славянское торжество в Одессе // Одесский вестник. - 1870. - 14 мая (№ 103).
2. Попруженко М. Участие Одессы в возрождении народа Болгарского. - Одесса: «Славянская» тип. Е. Хрисогелос, 1912. - 20 с.
3. Барсов Н. Тридцатилетие деятельности Одесского Болгарского настоятельства (1854 - 1884 г.) и материалы для истории освобождения Болгар. - Одеса: Тип. Штаба Округа, 1895.
4. Чорний В. Історія Болгарії. - Львів: ПАІС, 2007.
5. Леонтьев К. Собр. соч. - М., 1912. - Т. 5.
6. Зайончковский А. М. Восточная война 1853 - 1856 гг. - М.: Директ Медиа, 2012.
7. Приложение к брошюре Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854 - 1884 гг.) и материалы для истории освобождения Болгарии. - Одеса: Тип. Штаба Округа, 1895.
8. Одесский вестник. - 1870. - 8 марта (№ 52).
9. Славянские торжества в Одессе // Одесский вестник. - 1870. - 14 мая (№ 103).
10. Кеппен П. О Волжских Болгарах // Журнал Министерства

народного просвещения. - 1836. - СПб., 1836. - Ч. 12, № 10.

11. Голубинский Е. Е. Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валахской. - М.: В университет. тип., 1871.

12. Речь г. Х. Павлова, произнесенная на обеде 3 мая // Одесский вестник. - 1870. - 7 мая (№ 98).

13. Григорович В. На память о Борисе-Михаиле, праотце славянского просвещения // Одесский вестник. - 6 мая (№ 97).

14. Одесский вестник. - 1870. - 5 мая (№ 96).

15. Одесский вестник. - 1870. - 7 мая (№ 98).

16. Одесский вестник. - 1870. - 8 мая (№ 99).

17. Одесский вестник. - 1870. - 3 мая (№ 95).

18. Дописки на «Македония» // Македония.- 1870. - 5 мая

19. Македония. - 1870. - 13 мая.

20. Македония. - 1870. - 16 мая.

21. Городская хроника // Новороссийский телеграф. - 1870. - 5 мая (№ 98).